

مقایسه تطبیقی پراکنش فضایی مساجد با توجه به مولفه های شهر

اسلامی

(نمونه موردی: مناطق ۵ و ۱۱ شهرداری مشهد)

هادی اعظمی - مشهد مقدس، میدان آزادی، دانشگاه فردوسی مشهد-دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه

جغرافیا

مرتضی رضوی نژاد* - مشهد، خیابان صاحب الزمان ۱ ساختمان شماره سه شهرداری، گروه مشاوران جوان

علی رضایی مقدم - تهران، جلال آل احمد، پل نصر، دانشگاه تربیت مدرس دانشکده علوم انسانی، گروه

جغرافیا

چکیده:

بناهای مذهبی همواره یکی از اساسی ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها بوده و هستند. در شهرهای اسلامی، مسجد جایگاه ویژه ای را به خود اختصاص داده و به مثابه ی برجسته ترین عنصر منبعث از دین اسلام از همان ابتدا با جامعه ی مدنی اسلام همراه بوده است. اغلب مساجد در مرکز شهرها، نزدیک بازارها و محدوده ی دارالحکومه ساخته می شدند و اگر شهری به بیش از یک مسجد نیاز داشت، مساجد دیگری از طرف حکومت یا افراد خیر احداث می شد. اهمیت مساجد در شهرها به حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت. در حال حاضر نیز در اکثر کشورهای مسلمان از جمله ایران مساجد به عنوان نماد سازوکار اولیه حکومت اسلامی وجود دارد. از طرفی نیز با گسترش و بزرگ شدن تدریجی شهرها به پهنه های وسیع، دیگر نیاز شهرها با یک مسجد جامع برآورده نمی شد. بنابراین در شهرها، مساجد فراوانی ساخته شد. از شاخص های مورد تاکید ائمه اطهار و اندیشمندان اسلامی برای بنای

مسجد در مراکز مسلمان نشین، پراکنش فضایی متناسب با محیط، مکان یابی مناسب برای دسترسی مناسب و تناسب تراکم جمعیت به تعداد مساجد بوده است. بر این اساس مقاله پیش رو به بررسی پراکنش فضایی مساجد در دو منطقه ۵ و ۱۱ شهرداری کلانشهر مشهد با توجه به سه شاخص فوق می پردازد، روش تحقیق در مقاله پیش رو از نوع پیمایش و توصیفی - تحلیلی می باشد. نتایج تحقیق نیز بیانگر این موضوع بود که در منطقه ۱۱ شهرداری مشهد ضوابط و استانداردهای موجود کشور برای مساجد تا حدی رعایت گردیده است و در منطقه ۵ شهرداری مشهد علاوه بر بیشتر بودن تعداد کمی مساجد پراکنش فضایی بهتری را نیز شاهد هستیم.

واژگان کلیدی: پراکنش فضایی، مسجد، شهر اسلامی، مشهد

مقدمه

بناهای مذهبی همواره یکی از اساسی ترین عناصر یافت، ساخت و شکل شهرها بوده و هستند. در معماری اسلامی، مسجد جایگاه ویژه ای را به خود اختصاص داده و به مثابه‌ی برجسته‌ترین عنصر منبعث از دین اسلام از همان ابتدا با جامعه‌ی مدنی اسلام همراه بوده است (امینی و منظرالقائم، ۱۳۸۷: ۶۶). در اوایل قرن هفتم میلادی، ظهور اسلام تغییرات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی را در بسیاری از کشورهای کهن آن روز موجب شد که در کمتر از نیم قرن فرهنگ اسلامی از غرب تا اسپانیا و از شرق تا هند گسترش یافت (کیانی، ۱۳۶۵: ۲۰۶). شهر اسلامی مبتنی بر چند کارکرد اساسی بود و بر پایه همین کارکردها نیز فضاهای خویش را به وجود آورده و به آنها نظم می‌بخشید. یکی از این کارکردهای مهم شهر اسلامی، کارکرد دینی بود که خود را در فضای مسجد جامع و سایر مساجد شهر نشان می‌داد (فکوهی، ۱۳۸۵: ۷۵). موقعیت و جایگاه مسجد در شهر اسلامی به گونه‌ای است که جزو اولین بناهای طراحی شده در شهر اسلامی می باشد (بابانیا، ۱۳۷۷: ۵۵). در بافت سنتی شهرهای ما مسجد، و مراکز مذهبی دیگر به عنوان یک کاربری مهم با عملکرد متنوع و متفاوت نقش اساسی در شکل دهی به فضاها و سلسله مراتب شهری داشته‌اند (حقیقت نائینی، ۱۳۷۸:

۸۵). با بزرگ شدن شهر، بر تعداد مساجد آن نیز افزوده می‌شد به شکلی که تمامی مردم بتوانند به راحتی به مسجد دسترسی داشته باشند. در شهرها مساجد به چند دسته تقسیم می‌شدند: مسجد جامع، مساجد متوسط، مساجد کوچکی که برای عبادت ایجاد شده بودند و مساجد مذهبی-آموزشی (سلطان زاده، ۱۳۶۷: ۴۵). مسجد جامع به عنوان مهمترین نقطه عطف، بیشترین جاذبه را دارا بوده است که معمولا در مرکز جغرافیایی واقع بوده است (مشهدیزاده دهقانی، ۱۳۸۳: ۲۸۱)؛ و قرار گرفتن مسجد جامع در مرکز شهر در خود نوعی نماد گرایی خاص را حمل می‌کرد به گونه ای که شهر اسلامی بتواند تا اندازه ی زیادی بر اساس میزان پاکی و ناپاکی حرفه ها و دست اندرکاران آنها تقسیم شود. مقدس ترین نقطه، طبعاً نقطه مرکزی و محل قرار گرفتن مسجد بود (فکوهی، ۱۳۸۵: ۷۶). بنابراین همانگونه که در سده های گذشته، شهرهای اسلامی دارای رنگ و بویی از اسلام بوده است، شهرهای کنونی نیز باید با توجه به گسترش آن به پراکنش و چگونگی توزیع مساجد اهمیت داده شود تا بتواند حداکثر تاثیرگذاری را در مردم از نظر یادآوری فضای روحانی و معنوی داشته باشد.

بیان مساله

مسجد در شهر به عنوان مهمترین بنای عمومی تلقی شده و در تفکرات مربوط به شهرسازی اسلامی نقش عامل زیر بنایی را ایفا می‌کند (مشهدیزاده دهقانی، ۱۳۸۳: ۲۷۹). پیامبر بزرگوار اسلام (ص) در نخستین فرصتی که در راه دعوت به اسلام به بدست آورد، به تاسیس مسجد، به عنوان یک پایگاه مهم اجتماعی و تربیتی اقدام کرد؛ این موضوع هنگامی صورت گرفت که آن حضرت در راه هجرت از مکه به مدینه، در چند کیلومتری شهر مدینه بود و در محلی به نام قبا مسجد معروف قبا را ساخت؛ این نخستین مسجدی است که در اسلام ساخته شده است (حکمتی، ۱۳۸۴: ۳۰). احداث مسجد و نیایشگاهها در دوران اسلامی بیش از هر نوع بنای دیگر مورد نظر بوده تا جایی که اگر شهری فاقد مسجد جامع یا آدینه بود نمی توانست به عنوان یک شهر معرفی شود (پورجعفر، ۱۳۷۸: ۵۶). مساجد در جایی واقع می شدند که در دسترس شهروندان مسلمان باشند. همچنان که آتشکده های سابق برای زردتشیان چنین بودند. مسجد جامع یا مسجد اصلی جامعه به شکل یک ساختمان بزرگ و مرتفع و اغلب در مرکز شهر، یا در طول بازار اصلی یا بسیار نزدیک به آن ساخته می شد. مسجد جامع به همراه مناره های بلند خود به عنوان مرتفع ترین ساختمان، از قسمتهای مختلف شهر قابل رویت است

(خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۸۸). مسجد جامع بندرت به صورت مجزا و منفرد وجود دارد، بلکه با بازار شهر پیوسته است و تقریباً همیشه مسجد جامع با انبوه ساختمانهای متراکم شهر همجوار می باشد.

در گذشته هر یک از انواع مساجد کارکرد و حوزه ی نفوذ تقریباً معین و مشخص داشتند. در حالی که امروز تمایل و خواست بنیان گذاران، عامل اصلی تعیین محل و موقعیت مساجد شده است و در نتیجه ی آن در برخی نواحی شهر تعداد زیادی مسجد با فاصله اندکی از هم قرار گرفته اند و در نواحی دیگر تعداد مساجد نسبت به سطح ناحیه و عده ی جمعیت بسیار اندک است. از سوی دیگر امروزه برخی از طراحان و کارفرمایان به جای توجه به خصوصیات اصلی معماری مساجد و حفظ سنت های طراحی، بیشتر در اندیشه های متمایز کردن طرح مسجد خویش از سایر مساجد هستند و سلیقه، جای سبک و شیوه ی معماری را گرفته است و در نتیجه فرم ها و شکل های بسیار متنوعی پدید آمده که در مواردی با ارزش های کیفی مساجد سازگار نیست. علاوه بر این برخی از کارفرمایان یا معماران از یک سو به سبب عدم آگاهی از اصول معماری سنتی و از سوی دیگر به علت مسائل اقتصادی، در زمینه های گوناگون، از جمله شکل عناصر و فضاها، مکان در نظر گرفته شده برای مساجد، نوع مصالح، شکل و جنس تزئینات، اقداماتی را صورت می دهند که از لحاظ ارزشی با فضای مساجد به شدت ناسازگار و نامتناسب است. بر این اساس مقاله فوق به سه شاخص، پراکنش فضایی، دسترسی مناسب و تناسب تراکم جمعیت به تعداد مساجد در دو منطقه از مناطق کلانشهر مشهد، یعنی مناطق ۵ و ۱۱، به عنوان نماینده های دو طیف مختلف در حوزه اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خواهد پرداخت.

روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع پیمایشی و توصیفی- تحلیلی می باشد. در این تحقیق ابتدا پس از ایجاد بانک اطلاعاتی مساجد در GIS، به نحوه توزیع و پراکنش هر یک از مناطق شهرداری مشهد با استفاده از مدل فضایی در نرم افزار Arc GIS پرداخته شده است و سپس با توجه به شاخص های مورد بررسی بر اساس مساحت مناطق، جمعیت مناطق، تعداد مساجد مناطق، فاصله از شریان های ارتباطی اصلی و فرعی؛ شاخص های تحقیق مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفتند.

سابقه و پیشینه تحقیق

مهمترین تحقیقاتی که در این زمینه تاکنون انجام شده و نویسندگان به آنها دسترسی داشته اند عبارتند از:

طرح پژوهشی، تحلیل توزیع فضایی مساجد در شهر مشهد، عزت ... مافی، مهرماه ۱۳۷۹

در این طرح پژوهشی، در ابتدا اهداف و روش تحقیق مشخص شده و در ادامه، تاریخچه مساجد و خصوصیات فضایی و کالبدی و نیز سیر تحول آن در ایران مورد بررسی قرار گرفته است. سپس انواع مساجد را مشخص کرده و در ادامه به نقش ها و کارکردهای مسجد و پراکندگی آن در شهر پرداخته و در انتها تصاویر برخی از مساجد تاریخی و اسامی مساجد مشهد درج شده است.

طرح پژوهشی، آمایش و سنجش نیازهای خانوار در مناطق دوازده گانه شهر مشهد، مشاور طرح دکتر بهروان، دفتر مطالعات و برنامه ریزی معاونت فرهنگی و اجتماعی شهرداری مشهد، خرداد ۱۳۸۶

در این تحقیق سه هدف عمده مورد نظر بوده است: ۱- بررسی چگونگی وضع موجود توزیع امکانات فرهنگی (مورد توافق) در مناطق دوازده گانه شهر مشهد و تعیین سطح برخورداری مناطق از آنها (در مقایسه با وضع کلی شهر مشهد)، ۲- بررسی نیاز خانوارها در مناطق به امکانات فرهنگی از طریق احساس نیاز و شرایط اجتماعی مناطق، ۳- تعیین اولویت‌های توزیع امکانات فرهنگی در مناطق براساس وضعیت موجود و نیاز مناطق.

در طرح پژوهشی دیگری نیز تحت عنوان: بررسی و مقایسه نقش مسجد در سازمان اجتماعی محلات میان مناطق برخوردار و کم برخوردار توسط محمد علی احمدیان و مینا رادفر که در سال ۱۳۹۱ از طریق مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد صورت پذیرفته است سعی شده نقش اجتماعی مسجد به عنوان یک نهاد اجتماعی در محلات ارزیابی شود و در انتها نیز نتیجه گیری شده است که مسجد در سازمان اجتماعی محلات کم برخوردار تاثیر بیشتری داشته است.

مقاله، بررسی و تحلیل نابرابری در سطوح توسعه‌یافتگی مناطق شهر مشهد، براتعلی خاکپور، مجله دانش و

توسعه (علمی - پژوهشی) سال پانزدهم، شماره ۲۶، تابستان ۱۳۸۸

در این مقاله ضمن به تصویر کشیدن میزان و چگونگی توزیع فضائی شاخص‌های بهداشتی- درمانی، مذهبی، اجتماعی- فرهنگی، ورزشی- تفریحی، اداری- خدماتی، علمی- پژوهشی در شهر مشهد، به تحلیل

سطح برخورداری مناطق شهر مشهد و تشریح تأثیر توزیع عادلانه امکانات و پایداری شهری پرداخته و در حد امکان راهکارهایی نیز برای دستیابی به وضع مطلوب ارائه گردیده است.

پایان نامه کارشناسی ارشد تحت عنوان، بررسی توزیع فضایی تسهیلات عمومی شهری بر اساس مدل

یکپارچه دسترسی در شهر مشهد، جواد ذبیحی، استاد راهنما محمد رحیم رهنما، ۱۳۸۷

چهارچوب نظری

تعریف مسجد:

مسجد واژه ای عربی از ریشه «سَجَّ دَ» است، به معنای سجده گاه و سجده به معنای پیشانی بر خاک نهادن برای تعظیم و تکریم است. گرچه اسم مکان در زبان عربی بر وزن مفعول است، مانند «مطبخ، مسلخ و مسکن» اما واژه مسجد به عنوان یک استثناء با حرف جیم مکسور کاربرد یافته است. در عین حال برخی به این باورند که واژه «مسجد» عربی شده واژه آرامی «مزگت» است. (معین، ۱۳۷۶: ۴۶۳)

واژه‌ی مسجد از ریشه سجد، یسجد می‌آید و به معنای تعظیم کردن و پرستش و عبادت کردن است و مسجد به مکان پرستش گویند و جمع آن مساجد می‌باشد. (منتظرالقائم، ۱۳۸۷: ۴۴۲). واژه انگلیسی Mosque از واژه عربی مجرد به معنای محل به خاک افتادن در برابر پروردگار است. تاریخچه اولیه این واژه غریب است؛ گرچه این واژه کراراً در قرآن مورد استفاده قرار گرفته، اما در چندین مورد به نظر می‌رسد بر نوعی بنای خاص و جدید اسلامی دلالت دارد (وحدتی، ۱۳۷۹: ۱۱۴-۱۱۳). بدیهی است که مسلمانان از همان روزهای نخست اقدام به ساختن مساجد کردند و به تبع افزایش تعداد مساجد، توجه به معماری نیز رو به گسترش نهاد. مسجد به طور قطع بنای مذهبی اصلی اسلام است که از بین کارکردهای متعدد آن، والاتر از همه کارکرد عبادت جمعی آن است.

سرانه^۱:

منظور از سرانه در این تحقیق، عبارتست از مساحت، تقسیم بر جمعیت. در واقع سرانه عبارت است از مقدار

زمینی که به طور متوسط از هر کدام از کاربری های شهری به هر نفر جمعیت شهر می رسد. (زیاری، ۱۳۸۱: ۶۹)

¹ Per Capita Space

سرانه ارائه شده در این مبحث بیشتر به منظور تعیین حدود مساحات مورد احتیاج در شهرمی باشد و به هر یک از کاربری های شهری سرانه ای مشخص مطرح می گردد. (شیعه، ۱۳۸۴: ۱۶۱) سرانه ارائه شده در تمام منابع بطور کلی شامل سرانه مذهبی و یا سرانه مذهبی- فرهنگی می باشد و بطور اخص سرانه مساجد درج نشده و سرانه مذهبی شامل مساجد، امامزاده ها، حسینیه، تکایا، سقاخانه، اماکن مذهبی اقلیت های دینی و سرانه فرهنگی نیز شامل سینما، سالن سخنرانی، تئاتر، موزه، کتابخانه و اماکن تاریخی و میراث فرهنگی می باشد. (زیاری، ۱۳۸۱: ۲۳)

سرانه وسعت مساجد شهر = کل جمعیت شهر ÷ مساحت کل مساجد شهر (متر مربع)

منظور نمودن سرانه مساجد با توجه به اهمیت آنها و پراکندگی بهینه ای که مکان مقدس بایستی داشته باشد و لزوم دسترسی آسان و روان در سطح محلات و نواحی شهری، مراجعه نویسندگان به کتابها و منابع زیادی را سبب گردید. نویسندگان، طبق سرانه های استاندارد و مجموع قوانین و مصوبات دستگاههای اجرایی به تحلیل یافته ها پرداخته اند. فهرست برخی از مهمترین منابع نیز به شرح زیر است:

- در کتب و منابع استاندارد بدین صورت بیان شده، می توان حدود ۰/۵ تا ۰/۷ متر مربع سرانه مذهبی را تا سطح ۲۰۰۰۰ نفر جمعیت پیشنهاد داد. (شیعه، ۱۳۸۴: ۱۷۷)
- و یا در انتهای کتاب برنامه ریزی اراضی شهری تألیف زیاری شهرهای موردی را در نواحی اقلیمی مختلف دسته بندی نموده است و سرانه فرهنگی- مذهبی هر کدام از شهرها را با توجه به اقلیم خاص منطقه ای منظور نموده است که سرانه مشهد طبق آن ۰/۴۳ می باشد (زیاری، ۱۳۸۱: ۱۷۲).
- سرانه کاربری فرهنگی - مذهبی در جزوات درسی مقطع کارشناسی ارشد آقای محمدرحیم رهنما در دانشگاه فردوسی مشهد بین ۰/۷۵ تا ۱/۵ مترمربع است (رهنما، ۱۳۸۷: ۴۸).

تراکم^۱:

تراکم در سطح شهر به عنوان معیاری برای استقرار جمعیت و تاسیسات شهری، در طرح های توسعه شهری از اهمیت خاصی برخوردار است. تراکم دارای تأثیرات مثبت و منفی است.

تأثیرات منفی تراکم زیاد را در روابط غیر صمیمی افراد و معاشرت خشک مردم با یکدیگر، ایجاد سر و صدا

¹ Density Space

و نارسایی های روانی، گرانی زمین و اجاره خانه، فقدان زندگی خصوصی، امکان مخاطرات بهداشتی مانند ناراحتی های قلبی و غیره ذکر می نمایند. تأثیرات مثبت تراکم را در تراکم سرمایه و جمعیت در کنار یکدیگر، امکان بهره وری بیشتر از مزایای فنی، فرهنگی و امکانات شغلی و بالأخره از نظر اجتماعی نیز قابل اهمیت است (زیاری، ۱۳۸۱: ۷۰).

$$\begin{aligned} & \text{کل جمعیت شهر (نفر)} \\ & \text{تراکم جمعیت شهر} = \\ & \text{مساحت کل شهر (هکتار)} \end{aligned}$$

تحلیل فضایی:

مسائل مربوط به مکان و وضعیت انسانها و فعالیتهایی که صورت می گیرد در کانون توجه آمایش فضا قرار دارد. حال حاصل عمل دولت و یا مراکز تصمیم گیری محل و یا شرکت های خصوصی در قبال مسئله هر چه می خواهد باشد. اطلاع این مسائل امکان می دهد تا بتوان به منطق نظامهای سازمان دهنده فضا پرداخت، تحلیل مناسبات میان مقر و موقع، عوامل چیدمان فضای جغرافیایی منجر به شناخت ساختار نظام هایی خواهد شد که اداره این فضا را بر عهده دارند (پروند، ۱۳۸۴: ۴۴). تحلیل فضایی جزئی از برنامه ریزی فضایی است که تلاش برای توزیع مکانی فعالیت ها و عملکردهای انسانی در پهنه زمین و ساماندهی و مکانیابی بهینه عملکردها همراه با توزیع کالبدی است (حشمتی، ۱۳۸۳: ۴۳).

فضاهای شهری:

فضاهای شهری آن دسته از فضاهای باز عمومی موجود در شهر هستند که بستر تعاملات اجتماعی می باشند. با پذیرفتن این تعریف، سه شاخص اصلی برای تشخیص فضاهای شهری در عرصه عمومی شهر در اختیارمان قرار می گیرد. عمومی بودن فضا، باز بودن آن و برقراری تعاملات اجتماعی در فضا. با این وصف دسته ای از فضاهای شهر شامل فضاهایی سرپوشیده و عرصه های باز خصوصی مانند؛ حیاط خانه ها و فضاهایی بین بلوکهای ساختمانی از انواع فضاهای شهری حذف می شوند. فضاهایی مانند؛ پارکها و باغهای عمومی در دسته فضاهای شهری نمی گنجد، هر چند باز و عمومی هستند. زیرا اکثر شهروندان برای خلوت

کردن با خود یا جمع کوچک خانواده شان به این فضاها پناه می برند و تمایلی به برقراری ارتباطات اجتماعی با سایرین ندارند.

این فضا از نظر هندسی با نماهای گوناگون محصور می شود. فقط وضوح ویژگی‌های هندسی و کیفیت های زیبایی شناختی آن است که به ما اجازه می دهد آگاهانه فضای باز بیرونی را فضای شهری تلقی کنیم. (پاکزاد، ۱۳۸۴: ۴۲)

بنابراین فضاهای شهری بخشی از فضاهای باز و عمومی شهرها هستند که به نوعی تبلور ماهیت زندگی جمعی می باشند. فضایی است که به همه مردم اجازه می دهد که به آن دسترسی داشته باشند و در آن فعالیت کنند. در این فضا فرصت آن وجود دارد که برخی از مرزهای اجتماعی شکسته شوند و برخوردهای از پیش تدوین نیافته به وقوع پیوندند و افراد در یک محیط اجتماعی جدید با هم اختلاط یابند. بنابراین شرط اساسی برای اینکه یک فضای عمومی، فضای شهری تلقی شود، این است که در آن تعامل و تقابل اجتماعی صورت گیرد. پس آن دسته از نرم فضاها و سخت فضاها که بستر تعامل اجتماعی نیستند فضای شهری نامیده نمی شوند.

فضای شهری، مصنوعی است، سازمان یافته، آراسته و واجد نظم به صورت بستری برای فعالیت ها و رفتارهای انسانی. انسان، جزئی از فضا است و با ارزش‌ها و هنجارهای خود به این فضا معنی می بخشد. الگوهای روابط اجتماعی ثابت نیستند و یک فضا با جایگزین شدن رابطه اجتماعی خاص، چهره متفاوتی به خود می گیرد.

در بیشتر نماهای معماری و معماری-شهر، چه بناهای بزرگ و مهم و چه متوسط و حتی بعضی از بناهای کوچک، ورودی بنا را بدون مقدمه و بی واسطه در سطح دیوار خارجی بنا تعبیه نمی کردند، بلکه آن را به صورتی طراحی می نمودند که از سطح مجاورش به خوبی متمایز شود. بنابراین فضاهای ورودی، تنها بخش مهم در نماهای خارجی اکثر بناها بود که می توانست نقش یک عنصر شاخص و نشانه را ایفا نماید. علاوه بر گنبد، بعضی از آب انبارها و مساجد، مناره های منفصل از بافت یا بیرون آمده از سطح دیوار نیز از عناصر شاخص هستند که در سطوح جانبی راه ها مشاهده می شدند. (همان: ۴۴) (ورودی بناهای معماری-شهری و یا ورودی بناهای معماری) که هر کدام از آن ها از لحاظ سلسله مراتب کارکردی جنبه ای عمومی (یا شهری) یا نیمه

عمومی و نیمه خصوصی (محلہ ای - خانوادگی) داشتند از یکدیگر باز شناخته می شدند. (پروند، ۱۳۸۴: ۵۴)

جایگاه مسجد در شهرهای اسلامی:

شهرهای اسلامی از نظر حقوقی در آغاز یک ویژگی داشتند که وجه تمایز آنها از روستاها محسوب می شد و آن داشتن جامع و منبر بود (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۱۲۳-۱۲۲). فرمولی که به کرات توسط جغرافی دان اندلسی ابوعبید البکری (وفات به سال ۱۰۹۴/۵۴۸۷ م) به کار گرفته شده است (سلیم حکیم، ۱۳۸۱: ۱۶۵). هر شهری نیز تنها باید یک جامع می داشت که نماز جمعه در آن برقرار می گردید. این ترتیب مدتی پایدار بود تا آنکه در بسیاری از شهرها، مسجد جامع ظرفیت پذیرش نمازگزاران را نداشت و در عوض در بعضی شهرهای آن یک جامع نیز رونقی نداشت. به همین جهت عده ای خواستار ایجاد چند جامع در شهرهای بزرگ شدند. بتدریج برخی از روستاهای آباد نیز خواهان داشتن جامع برای اقامه نماز جمعه شدند (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۱۲۳-۱۲۲). با وسعت یافتن شهرهای بزرگ و افزایش جمعیت آنها و به دلیل آنکه امکان برگزاری نماز جمعه در یک مسجد وجود نداشت، در برخی از شهرها اجازه دو یا چند مسجد جامع نیز داده شد. هم چنین، گویا در قرن های بعد، معدودی از روستاهای بزرگ و پر جمعیت اجازه یافتند که نماز جمعه را در بزرگ ترین مسجد خود بر پا نمایند (معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران، ۱۳۸۴: ۲۵۴).

تحولات اهمیت مسجد در شهر اسلامی را می توان در مراحل زیر مشاهده کرد:

در مرحله اول که مربوط به ابتدای ظهور اسلام می شود، مسجد صورتی ساده داشت (مشهدیزاده، ۱۳۸۳: ۲۷۹). در واقع مسجد اگر چه در این دوره از ساده ترین مصالح ساخته شده و بی پیرایگی و سادگی خاص خود را داشت، اما حیاط آن، محل وضع دستورات، منبر آن محل نصب و عزل مسئولین حکومتی و گلدسته ها و معماری آن نشانه هویت شهرهای اسلامی می باشد (ضرابی و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۶۶). در این مرحله، مسجد تنها دگرگونی عمده ای است که در سازمان فضائی - کالبدی شهر اسلامی شده رخ می دهد (حبیبی، ۱۳۸۶: ۴۳). در مرحله دوم یعنی در عهد بنی امیه، مسجد و قدرت امپراطوری همبستگی نزدیکی پیدا کردند (مشهدیزاده، ۱۳۸۳: ۲۷۹) و مسجد سادگی دوره اولیه را از دست داد. هر چند که با دور شدن مسجد از معماری و ساخت ساده اولیه از نقش اداری و حکومتی خود نیز دور شد (کوئثو، ۱۳۸۴: ۱۱۸). در مرحله سوم یعنی در زمان خلافت

عباسیان و در حین شکل گرفتن امپراطوری اسلامی، به تدریج مسجد و قدرت سیاسی حکومت از همدیگر جدا شدند (مشهدیزاده، ۱۳۸۳: ۲۷۹). در این دوره مسجد از دارالاماره فاصله گرفته و مسجد جامع از حکومت جدا شده و به تدریج مسجد به صورت یک پایگاه توده ای و مردمی در می آید (نظریان، ۱۳۷۴: ۲۳). سرانجام در مرحله چهارم که از قرن ششم آغاز شد، در شکل و توزیع مساجد دگرگونیهای بنیادی جلوه گر شد. جامع و سپس دیگر مساجد، بیش از آنکه محلی برای عبادت باشند، مکانی جهت خودنمایی حکومتها گردیدند. ظاهر پرشکوه و معماریهای یادمانی در ساخت مساجد نقش اساسی می یابند (حبیبی، ۱۳۸۶: ۴۵). در این دوره، مسجد، در بعضی از موارد به صورت ابزار قدرت در دست حکام و پادشاهان در می آید و در بعضی موارد مقر آن دسته از علما می گردد که بیشتر به امور مذهبی پرداخته و به عنوان ضد قدرت در مقابل حکام و پادشاهان عمل می کند (نظریان، ۱۳۷۴: ۲۳). در دوره دوم و سوم، مساجد مهمترین وجه تمایز شهر از ده هستند و مسجد جامع مشخص کننده موقعیت شهری در اجتماعات اسلامی به شمار می آید (مشهدیزاده، ۱۳۸۳: ۲۷۹).

اهمیت مسجد جامع و مرکزیت آن در شهرهای سنتی اسلامی به شدت مورد تاکید بوده است. برای نمونه، پوپ می نویسد: "مسجد، شهر است یا بیشتر از مرکز شهر است و ابهام فیزیکی آن یک هدف و حقیقت روحانی را نشان می دهد".

مسجد حیات و رشد شهر را نشان می دهد و بسیاری از کارکردهای دنیوی و تمامی کارکردهای معنوی را شامل می شود. (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۸۷).

انواع مسجد

بر حسب حوزه ی کارکردی:

مساجد جامع: مسجد جامع مهم ترین مسجد شهر بود، زیرا نماز جمعه که یکی از مهم ترین نمازهای جماعت به شمار می رود، باید در مسجد جامع بر پا شود (معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران، ۱۳۸۴: ۲۵۴). مسجد جامع اغلب در طول بازار در تقاطع دو راسته بازار مهم و اصلی قرار می گیرد، و نقطه کانونی کل مجموعه بازار است که قابل دسترسی بازاریان و بقیه مردم می باشد (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۸۹).

مساجد ناحیه ای: معمولا در بیشتر شهرها به غیر از مسجد جامع، یک یا چند مسجد بزرگ وجود داشت که

از لحاظ حوزه ی کارکردی متعلق به ناحیه ای از شهر بود. در بسیاری از مواقع که یک مسجد جامع جدید برای یک شهر ساخته می شد، مسجد جامع قدیم چنین نقشی ایفا می کرد، هم چنین سایر مساجد بزرگی که حوزه ی کارکردی آن ها فراتر از یک محله بود، چنین نقشی داشتند (معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران، ۱۳۸۴: ۲۵۵).

مساجد محله ای: برای سهولت انجام نمازهای روزانه در هر محله، متناسب با وسعت و عده ی ساکنان محله، یک یا چند مسجد وجود داشت (معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران، ۱۳۸۴: ۲۵۵). مساجد محله ای در مرکز هر بخش مسکونی در طول بازار محلی و در کنار چند ساختمان عمومی دیگر قرار گرفته اند. بزرگسالان محله ها به طور منظم یکدیگر را در مسجد محله برای بحث پیرامون مسائل مربوط به محله، مانند امنیت، آب، دفع زباله جوانان ولگرد، ملاقات می کنند (خیرآبادی، ۱۳۷۶: ۹۲). این گونه مساجد عموماً به وسیله ی یکی از بزرگان محله با همکاری ساکنان آن محله ساخته می شد (معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران، ۱۳۸۴: ۲۵۵).

بر حسب عملکردها:

مساجد بر حسب عملکردها و نقشی که در حیات شهری عهده دار می شدند در چهار گروه مختلف قابل دسته بندی هستند:

- مساجدی که در رابطه مستقیم با حکومت قرار گرفته و محل انجام مراسم دینی امرا و پادشاهان و حتی بار عام و تشریفات آنها بوده اند. مسجد جامع تا زمان صفویه و مسجد امام و مسجد شیخ لطف الله در زمان سلسله صفویه چنین نقشی را ایفا می کردند. با توجه به این جایگاه، این گونه مساجد در مرکز ثقل شهر، در مجاورت قصر سلطنتی و در کنار میدان اصلی و مرکزی شهر قرار می گرفتند.
- مساجدی که در پیرامون محور اصلی و ستون فقرات شالوده شهر قرار داشتند.
- مساجدی که در مرکز محلات و در مجاورت راسته های اصلی قرار گرفته و نقش مرکز فعالیت ها را در سطح محله ایفا می کردند. این مساجد اغلب توسط افراد صاحب نام ساخته شده و در مجاورت آنها حمام و کاروانسرا و بازارچه ای نیز ایجاد می شد که عواید آن وقف مسجد بود و بدین ترتیب امور مسجد اداره می شد (مافی، ۱۳۷۹: ۳۳). هدف از احداث این مساجد تامین مکانی سهل الوصول برای ادای نمازهای پنج گانه روزانه، به استثنای نماز جمعه و نماز عیدین، می باشد و غالباً دارای

منبعی آب برای وضو گرفتن و فضای کافی برای برگزاری نماز توسط گروه کوچکی از مردم هستند. برخی از این مساجد از صحن (حیاط) کوچک یا باریکی برای نورگیری یا تهویه برخوردارند (سلیم حکیم، ۱۳۸۱: ۲۰۵).

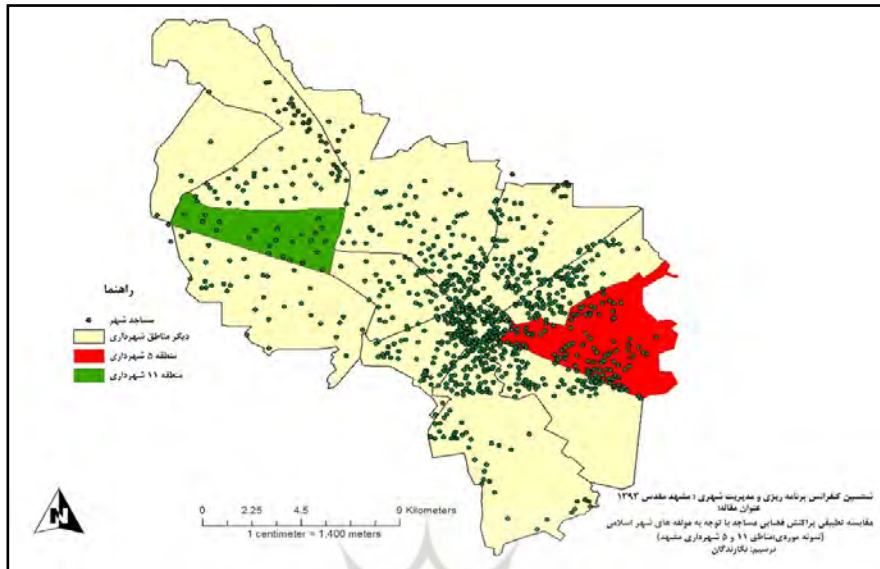
- مساجد کوچکی که در محلات مختلف پراکنده بودند و به عنوان محل انجام فریضه نماز و عبادات اهالی ساکن در محلات شناخته می‌شدند. تعداد زیادی از این گونه مساجد در سطح شهر و در همه محلات وجود داشت.

- با توجه به دسته بندی ذکر شده، فضاهای اصلی مجاور فضای مسجد در هر یک از گروه‌های مساجد به صورت زیر است:

میدان مرکزی شهر، قصر سلطنتی، بازار؛ بازار، سراها، کاروانسراها، حمام و ...؛ بازارچه، حمام، کاروانسرا، مسکن، مسکن (حبیبی اهری، ۱۳۷۸: ۷۴).

محدوده تحقیق:

در خصوص نحوه انتخاب محدوده تحقیق باید گفت به دلیل کمبود امکانات، بزرگ بودن مناطق شهرداری، تعداد زیاد مساجد در شهر و نداشتن زمان و بودجه لازم؛ محدوده تحقیق به روش فراتحلیل و از نتایج کار پژوهشی صورت گرفته توسط دکتر شاهنوشی که در سال ۱۳۸۶ با عنوان، تعیین سطح توسعه یافتگی نواحی شهر مشهد که در مرکز پژوهش‌های شورای اسلامی شهر مشهد صورت پذیرفته بود انتخاب گردید. براین اساس و با یک نمونه گیری تصادفی از میان مناطق نسبتاً برخوردار، منطقه ۱۱ و از میان مناطق کمتربرخوردار، منطقه ۵ شهرداری مشهد به عنوان نمونه مناطق انتخاب شدند.

نقشه ۱- موقعیت مناطق ۵ و ۱۱ شهرداری در شهر مشهد

منطقه یازده شهرداری مشهد با جمعیتی بالغ بر ۱۶۸ هزار نفر دارای ۹ محله با نام های: زیباشهر، آزادشهر، هاشمی نژاد، سید رضی، فرهنگ، دانشجو، تربیت، شریف و فارغ التحصیلان می باشد که مجموعاً ۱۵۷۵۲۳۵۲ متر مربع می باشد و منطقه پنج شهرداری مشهد نیز با جمعیت بیش از ۱۷۰ هزار نفر دارای ۹ محله به نام های: مهدی آباد، مهرآباد، حسین آباد، سجادیه، رضاییه، ثامن، نیزه، شهید آوینی، امیرالمومنین (ع) با مساحت ۱۴۰۳۳۴۳۶ متر مربع می باشد. بنابراین از حیث تعداد محلات این مناطق با یکدیگر برابر هستند اما از حیث مساحت منطقه ۱۱ کمی بزرگتر است (سالنامه آماری شهرداری مشهد، ۱۳۹۲: ۳۲-۲۸). در نهایت همانگونه که نقشه مشخص می باشد منطقه ۱۱ شهرداری در قسمت غربی شهر واقع شده و منطقه ۵ در قسمت شرقی شهر قرار گرفته است.

جدول ۱- مقایسه مساحت، جمعیت و تعداد محلات مناطق مورد مطالعه

ردیف	نام منطقه	مساحت منطقه (متر)	جمعیت منطقه (نفر)	تعداد محلات
۱	منطقه پنج شهرداری مشهد	۱۴۰۳۳۴۳۶	۱۷۰۹۴۱	۹
۲	منطقه یازده شهرداری مشهد	۱۵۷۵۲۳۵۲	۱۶۸۸۷۶	۹

۳	جمع کل:	۲۹۷۸۵۷۸۸	۳۳۹۸۱۷	۱۸
۴	میانگین:	۱۴۸۹۲۸۹۴	۱۶۹۹۰۸	۹

منبع: سالنامه آماری سال ۱۳۹۱ شهرداری مشهد

یافته های تحقیق:

درجه مطلوبیت دسترسی به مسجد، با توجه به حوزه ی تقریبی که هر مسجد برای ساکنان آن حوزه، بنا می شود، قابل تعریف است. این دسترسی، از نظر کالبدی و روانی، ویژگیهایی را طلب می کند. براین اساس امروزه، تامین دسترسی آسان، مطلوب و ایمن به مسجد از اهمیتی بیش از پیش برخوردار است. پراکنش فضایی مساجد و مکان یابی آن در محله های گوناگون شهر، یکی از مهمترین شاخص های سنجش میزان در دسترس بودن مساجد در محلات شهر بر اساس مولفه های شهر اسلامی بوده است. در پراکنش فضایی این تحقیق، به علت توجه به مولفه های شهر اسلامی سه شاخص زیر مورد توجه بوده است.

- پراکنش فضایی متناسب با محیط
- مکان یابی مناسب نسبت راه های ارتباطی
- تناسب تراکم جمعیت به تعداد مساجد
- در نهایت هر کدام از شاخص ها در منطقه ۱۱ شهرداری مشهد به عنوان نماینده مناطق نسبتاً برخوردار و منطقه ۵ به عنوان نماینده مناطق کمتربرخوردار، بررسی و تحلیل شده اند.

بررسی مساجد منطقه یازده شهرداری

پراکنش فضایی

پراکندگی فضایی مساجد در منطقه ۱۱ شهرداری نشان می دهد در این منطقه ۲۳ مسجد وجود دارد. پراکنش فضایی مساجد در مراکز محله در نقشه شماره ۲ به خوبی قابل مشاهده است. بر اساس مطالعات انجام شده مشخص شد که محلات آزادشهر، فرهنگ و شریف نسبت به دیگر محلات این منطقه از وضعیت بهتری برخوردار است. بزرگترین محله که آزادشهر می باشد با دارا بودن ۷ مسجد توانسته پوشش نسبتاً مناسبی را در سطح محله ایجاد کند.

جدول ۲- تناسب پراکندگی فضایی با مساحت و مرکزیت محلات

ردیف	نام محله	مساحت محله به مترمربع	تعداد مساجد	امتیاز پراکندگی مناسب از ۵ امتیاز	کپ های موجود
۱	آزادشهر	۳۰۷۳۹۵۲	۷	۳	شرق و جنوب غرب
۲	تربیت	۲۳۴۲۲۲۰	۱	۱	شمال شرق ، شرق و جنوب شرق
۳	دانشجو	۲۲۹۲۱۴۷	۳	۲	شمال
۴	سید رضی	۱۵۶۱۸۷۳	۳	۲	مرکز و شمال شرق
۵	فرهنگ	۱۵۱۶۰۱۸	۴	۳	مرکز، شرق و شمال
۶	شریف	۱۴۵۰۴۳۴	۳	۳	جنوب و جنوب غرب
۷	فارغ التحصیلان	۱۲۹۵۳۴۶	۱	۲	جنوب ، شرق و مرکز
۸	زیباشهر	۱۲۲۳۰۴۰	۱	۲	شرق و جنوب
۹	هاشمی نژاد	۹۹۷۳۲۲	۰	۰	چهار جهت اصلی
	جمع کل:	۱۵۷۵۲۳۵۲	۲۳	۱۸	--
	میانگین:	۱۷۵۰۲۶۱	۲/۵۵	۲	--

اما مناطق خالی و فاقد مسجد نیز در سطح محله همچنان وجود دارد و به نظر می‌رسد مناطق شرقی و جنوب غربی این محلات اگر بخواهند به نزدیکترین مسجد مراجعه کنند باید حداقل ۲/۵ کیلومتر را طی کنند. محلات فرهنگ و شریف نیز با توجه به مساحت‌های مشابه وضعیت یکسانی دارند. در این دو منطقه ۳ مسجد وجود دارد که البته نوع پراکندگی در منطقه فرهنگ مناسب به نظر نمی‌رسد و باید در مناطق مرکزی، شرقی و شمال نیز مسجد احداث گردد.

نقشه ۲ - پراکنش فضایی مساجد در محلات نه گانه منطقه ۱۱ شهرداری مشهد

مکان یابی نسبت راه‌های ارتباطی

از نظر راه‌های ارتباطی نیز به علت اینکه منطقه ۱۱ شهرداری مشهد دارای یک شبکه ارتباطی شطرنجی و منظمی می‌باشد نسبتاً در وضعیت خوبی قرار دارد. در این بخش، محله فرهنگ بهترین عملکرد را داشته است و از ۳ مسجد موجود در این محله ۲ مسجد در مسیر راه‌های شریانی درجه ۱ قرار دارد و ضعیف‌ترین عملکرد در این بخش متعلق به محله آزادشهر است که از ۷ مسجد موجود در این محله ۴ مسجد در راه شریانی درجه ۳ یا کوچه‌ها قرار گرفته است. اما نکته قابل توجه در مورد دسترسی مساجد این منطقه به راه‌های ارتباطی مناسب این است که این منطقه به علت شهرسازی شطرنجی دسترسی نسبتاً مناسبی را حتی در راه‌های شریانی درجه ۲ و ۳ برای مردم فراهم می‌کند.

جدول ۲- وضعیت دسترسی مساجد منطقه ۱۱ به راه‌های ارتباطی اصلی

ردیف	نام محله	تعداد مساجد	دسترسی به راه شریانی درجه ۱	دسترسی به راه شریانی درجه ۲	دسترسی به راه شریانی درجه ۳
۱	آزادشهر	۷	۱	۲	۴
۲	تربیت	۱	۰	۱	۰
۳	دانشجو	۳	۰	۲	۱
۴	سید رضی	۳	۰	۲	۱
۵	فرهنگ	۴	۲	۱	۱
۶	شریف	۳	۰	۲	۱
۷	فارغ التحصیلان	۱	۰	۱	۰
۸	زیباشهر	۱	۰	۱	۰
۹	هاشمی نژاد	۰	۰	۰	۰
جمع کل:		۲۳	۳	۱۲	۸
میانگین:		۲/۵	۰/۳	۱/۳	۰/۹

تناسب تراکم جمعیت به تعداد مساجد

برای تعیین نسبت بین جمعیت و تعداد مساجد، از فرمول زیر استفاده شده است تا مشخص شود که به ازاء

هر چند نفر یک مسجد در منطقه وجود دارد.

جمعیت منطقه

تعداد مساجد منطقه

با توجه به جمعیت ۱۷۰۹۴۱ منطقه یازده شهرداری مشهد و وجود ۲۳ مسجد در این منطقه به ازاء هر ۷۴۳۲ نفر یک مسجد وجود دارد. و با توجه به اینکه میانگین مساحت مساجد این منطقه ۵۳۰ متر مربع می‌باشد به نظر می‌رسد عملکرد مناسبی در این زمینه باشد. سرانه میزان کاربری مذهبی در این منطقه با توجه به مجموع مساحت مساجد منطقه که ۱۲۴۰۵ متر مربع محاسبه گشته است، $0/73$ می‌باشد نیز موید این موضوع است که در این منطقه حداقل فضای استاندارد و کافی برای کاربری مذهبی وجود دارد. چون بر اساس قوانین و ضوابط طرح‌های تفصیلی حداقل سرانه برای کاربری مذهبی $0/7$ در نظر گرفته شده است.

بررسی مساجد منطقه پنج شهرداری

پراکنش فضایی

منطقه ۵ شهرداری مشهد دارای نه محله با نام های مهدی آباد، مهرآباد، حسین آباد، سجادیه، رضاییه، ثامن، نیزه، شهید آوینی و امیرالمومنین (ع) و مجموعاً ۷۶ مسجد است و همچنین این منطقه دارای ۱۴۰۳۳۴۳۶ متر مربع مساحت می‌باشد. بزرگترین محله این منطقه حسین آباد می‌باشد که در جنوب مرکزی این منطقه واقع شده است که با مساحتی معادل ۲۷۷۹۰۵۹ متر مربع تقریباً ۲۰٪ از فضای کل منطقه را اشغال نموده است. اما همانگونه که در نقشه شماره ۳ مشخص است اکثر مناطق این محله به علت وجود نیروگاه برق و همچنین بایر بودن اراضی، مسکونی نیست. به همین سبب بزرگترین محله این منطقه بیشترین تعداد مسجد را در منطقه به خود اختصاص نداده است و ۱۲ مسجد دارد. بیشترین مسجد را در منطقه، محله قدیمی مهرآباد دارا است و به عبارتی این محله به علت قدمت زیادتر نسبت به دیگر محلات و همچنین وجود بلوک های جمعیتی بیشتر، دارای ۲۰ مسجد می‌باشد.

جدول ۳- تناسب پراکندگی فضایی با مساحت و مرکزیت محلات

ردیف	نام محله	مساحت محله به مترمربع	تعداد مساجد	امتیاز پراکندگی مناسب از ۵ امتیاز	کپ های موجود
۱	حسین آباد	۲۷۷۹۰۵۹	۱۲	۴	مرکز
۲	امیرالمومنین (ع)	۲۵۴۶۳۷۵	۴	۵	--

شمال مرکزی	۴	۱۲	۱۹۲۰۵۴۶	ثامن	۳
--	۵	۲۰	۱۷۲۲۷۴۸	مهرآباد	۴
شمال، شمال شرق و مرکز	۳	۵	۱۳۶۵۵۳۶	نیزه	۵
--	۵	۳	۱۲۳۶۲۷۸	مهدی آباد	۶
شمال	۴	۷	۱۱۱۲۰۰۲	رضاییه	۷
جنوب شرق و جنوب غرب	۳	۴	۹۹۵۸۸۲	شهید آوینی	۸
جنوب و جنوب شرق	۳	۹	۳۵۵۰۱۰	سجادیه	۹
	۳۶	۷۶	۱۴۰۳۳۴۳۶	جمع کل:	
	۴	۸/۴	۱۵۵۹۲۷۰	میانگین:	

همانگونه که در نقشه شماره ۳ نیز مشخص است در فضاهای مسکونی منطقه ۵ کمتر بلوکی دیده می شود که در فاصله ۱ کیلومتری از مسجد قرار داشته باشد و بهترین وضعیت پراکندگی را در میان محلات منطقه ۵ شهرداری مناطق امیرالمومنین(ع)، مهرآباد و مهدی آباد دارند. در این محلات مساجد به خوبی پراکنده هستند و شهروندان راحت تر می توانند به این مساجد دسترسی پیدا کنند. البته دیگر محلات منطقه نیز عملکرد رضایت بخشی را داشته اند و هم از نظر تعداد و هم از نظر پراکندگی در سطح محلات وضعیت نسبتاً مطلوبی را ارائه داده اند.

نقشه ۳- پراکنش فضایی مساجد در محلات نه گانه منطقه ۵ شهرداری مشهد

مکان یابی نسبت به راه های ارتباطی

از نظر دسترسی به راه های شریانی و ارتباطی همانگونه که در جدول شماره ۴ نیز مشخص می باشد وضعیت مساجد گوناگون است اما به وضوح مشخص است که مساجد این منطقه بسیار کم در سطح منطقه ای عمل می کنند. دلیل این مدعا نیز این است که فقط ۳ مسجد در این منطقه وجود دارد که دارای راه ارتباطی درجه یک می باشد و ۲۲ مسجد نیز دارای راه ارتباطی درجه دو می باشد و ۵۱ مسجد نیز در مسیرهای ارتباطی محلی یا درجه سه می باشد. به عبارتی اکثر مساجد این منطقه دارای کارکرد محلی بوده اند و دسترسی محلی به آنها بر دیگر دسترسی ها قالب است.

جدول ۴- وضعیت دسترسی مساجد منطقه ۵ به راه های ارتباطی اصلی

ردیف	نام محله	تعداد مساجد	دسترسی به راه شریانی درجه ۱	دسترسی به راه شریانی درجه ۲	دسترسی به راه شریانی درجه ۳
۱	حسین آباد	۱۲	۱	۳	۸
۲	امیرالمومنین (ع)	۴	۰	۱	۳
۳	ثامن	۱۲	۰	۳	۹
۴	مهرآباد	۲۰	۱	۸	۱۱
۵	نیزه	۵	۰	۲	۳
۶	مهدی آباد	۳	۰	۰	۳
۷	رضاییه	۷	۱	۱	۵
۸	شهید آوینی	۴	۰	۱	۳
۹	سجادیه	۹	۰	۳	۶
جمع کل:		۷۶	۳	۲۲	۵۱
میانگین:		۸/۴	۰/۳	۲/۴	۵/۷

تناسب تراکم جمعیت به تعداد مساجد

با توجه به جمعیت ۱۶۸۸۷۶ منطقه یازده شهرداری مشهد و وجود ۷۶ مسجد در این منطقه به ازاء هر ۲۲۲۲ نفر یک مسجد وجود دارد. با توجه به اینکه میانگین مساحت مساجد این منطقه ۳۲۰ متر مربع می باشد. از سویی دیگر با توجه به اینکه مساحت کل مساجد این منطقه با هم حدود ۲۲۶۲۹ متر مربع می باشد سرانه

کاربری مذهبی این منطقه ۰/۱۴ می‌باشد. بنابراین این مقدار سرانه تقریباً دو برابر حد استاندارد در طرح های تفصیلی می‌باشد و می‌توان بیان نمود که سرانه کاربری فضای مذهبی در این منطقه در حد ایده آل خود قرار دارد.

نتیجه گیری

اگر به فضای شهری به عنوان یک سیستم بنگریم این سیستم دارای اجزایی است که هر یک از اجزای این سیستم دارای نقش و کارکرد ویژه‌ای می‌باشد. در فضای شهرهای اسلامی عنصری در درون فضای شهری وجود دارد بنام مسجد، مساجد از گذشته تا کنون، دارای نقش های گوناگونی بوده است. و همچنین نقش های مساجد در طی دوران بسته به شرایط روزگار شدت و ضعف داشته است و کم و بیش نیز تاکنون این نقشها حفظ شده است، نقش عبادی، نظامی، فرهنگی، آموزشی، تبلیغاتی، اجتماعی، سیاسی، و غیره از نقش های عمده ای می باشد که مساجد داشته اند و در شهرهای اسلامی کارکرد مساجد جزء جدا ناپذیر کارکرد شهرها بوده است و عملکرد مساجد در ادوار مختلف بسته به نقش مساجد و کارکرد شهرها مختلف می باشد. همان طور که روزی مسجدهای جامع بخشی از شهر محسوب می‌شدند، مسجد امروزی نیز باید سهم خود را علاوه بر نیايشگاه بودن، به مثابه یک اندام شهر امروزی ادا کند و در حیات گسترده شهر نیز شرکت روشنی داشته باشد؛ زیباترین و جذاب ترین فضاهای شهری را در کنار خود جا دهد و متناسب با اندازه هایی که باید داشته باشد، جایگاه خود را به مثابه یکی از برجسته ترین اندام های مدنیت شهری روشن سازد.

از سوی دیگر چون غالباً مساجد، به ویژه مساجد ایجاد شده در طی سالهای گذشته، برای انجام فعالیت های اجتماعی طراحی نشده‌اند به ندرت می‌توانند به صورت جامع پاسخگوی نیازهای اجتماعی باشند، و غالباً با کمبود فضا و در هم بر همی مواجه بوده و ارتباط فضاها و فعالیت های مختلف از یک نظم و هماهنگی و سلسله مراتب منطقی برخوردار نیستند که در طراحی های جدید بایستی توجه جدی به آن مبذول شود. یکی از مباحث مهم در این راستا جایگاه مساجد در مراکز محلات شهری بوده است به طوری که مساجد با سایر عناصر شهری در یک ارتباط تنگاتنگی قرار داشته‌اند و می‌توان گفت که از دیرباز انسجام مکانی- فضایی مساجد با دیگر عناصر شهری موضوع مورد توجه‌ای در شهرهای اسلامی بوده است. با این وجود می‌توان گفت لزوم تهیه

طرحی جامع برای تعیین مکان استقرار مساجد هر شهر ضرورت دارد تا بتواند به عنوان راهنمای طرح‌های شهری ملاک عمل قرار گیرد. این طرح جامع مشتمل بر دو وجه یا دو گونه خواهد بود. یک گونه برای شهرها و محلات و توسعه‌های جدید شهری است که قاعدتا باید به عنوان زیر بنا و مکمل نقشه‌هایی که برای این توسعه‌ها تهیه می‌شوند، مدنظر قرار گیرد. گونه دیگر نقشه‌ها و برنامه‌هایی است که باید برای اصلاح بافت‌ها و محلات موجود تهیه شوند. نکته بنیادین آن است که هم تهیه کنندگان نقشه‌های موقعیت مساجد باید با مسائل شهری آشنا باشند و هم اینکه تهیه کنندگان طرح‌ها و برنامه‌های شهری باید به نقش و اهمیت و جایگاه مساجد در زندگی و شهر مسلمانان باور داشته باشد، و فراتر از همه، مدیران شهر و مجریان طرح‌ها نیز باید اهمیت موضوع را درک کرده و در مسیر صحیح حرکت نموده و با حمایت جدی از طرح‌های مناسب، در جهت اجرای آنها همت گمارند.

مساجد و پراکندگی آن‌ها در شهرها از منظرهای گوناگون مورد توجه مدیران شهری، علمای دین و مردم مسلمان تمامی شهرها می‌باشد. مدیران شهری از جوانب مدیریتی و ارائه خدمات شهری برای مناسبت‌های خاص و پخش نمودن جمعیت در فضاهای شهری برای وارد نشدن فشار مضاعف و خارج از حد توان در یک یا چند نقطه شهری و علمای دینی عموماً در دسترس عموم مردم قرار داشتن مسجد، به مکان‌گزینی و جانمایی و تعداد مساجد تأکید داشته و در نهایت مردم نیز علاقمند هستند حداقل در مراسم مذهبی در خانه خدا حضور داشته باشند و احتمالاً بسیار پیش آمده است که به علت فقدان و یا دور بودن مسیر و یا کمبود فضاهای مسجد از رفتن به مسجد خودداری می‌کنند. در نهایت در بر اساس تحقیقات صورت گرفته در این تحقیق مشخص شد که تعداد مساجد منطقه ۵ شهرداری مشهد با ۷۶ مسجد بیش از سه برابر مساجد منطقه ۱۱ شهرداری با ۲۳ مسجد می‌باشد. علی‌رغم بزرگتر بودن منطقه ۱۱ شهرداری و با توجه به اینکه در این منطقه تقریباً فضای خالی از بلوک‌های مسکونی نبوده تعداد مسجد بسیار پایین‌تر از منطقه‌ی پنج است که حدود یک چهارم از فضای کل منطقه خالی از بلوک‌های مسکونی می‌باشد. لذا با توجه به میانگین فضای هر مسجد در منطقه ۵ و ۱۱ به این نتیجه می‌رسیم که مساجد منطقه ۱۱ بزرگتر از مساجد در منطقه ۵ می‌باشند. از نظر پراکندگی مساجد نیز وضعیت منطقه ۵ به مراتب از منطقه ۱۱ شهرداری مشهد بهتر می‌باشد؛ علاوه بر پراکندگی در کل فضاهای منطقه و محلات تعداد بیشتری نیز مسجد وجود دارد اما در منطقه ۱۱ شهرداری مساجد دقیقاً به میزان سرانه

استاندارد تعریف شده در طرح های تفصیلی می باشد اما از پراکندگی مناسبی برخوردار نیست. طبق محاسبات انجام شده در امتیاز پراکندگی مناسب در تمام فضاهای محلات در منطقه ۱۱ شهرداری هیچ کدام از محلات نتوانست حداکثر امتیاز یعنی ۵ را بدست آورد اما در منطقه ۵ شهرداری مشهد سه محله از نه محله منطقه نتوانستند امتیاز کامل را کسب نمایند. در نهایت میانگین امتیازی پراکندگی در منطقه یازده شهرداری، ۲ و در منطقه پنج، ۴ می باشد. در مورد دسترسی نیز با اینکه به نسبت مساجد منطقه ۱۱ از وضعیت مناسب تری برخوردار هستند اما از این نظر که تعداد آنها از منطقه ۵ کمتر است و فواصل بین آنها نیز زیاد است دسترسی مردم را کاهش داده است و در تحلیل های شبکه ای مشخص شد که میانگین امتیاز دسترسی در منطقه پنج شهرداری از ۳ امتیاز ممکن ۱/۳ و در منطقه ۱۱ شهرداری ۰/۷ می باشد.

جدول ۵- مقایسه وضعیت مساجد در شاخص های پراکندگی، دسترسی و سرانه

ردیف	منطقه	نام محله	تعداد مساجد	میانگین امتیاز پراکندگی	میانگین امتیاز دسترسی	سرانه کاربری فضای مذهبی
۱	منطقه ۱۱ شهرداری	آزادشهر	۷	۳	۱.۶	۰/۷
۲		تربیت	۱	۱	۰.۳	
۳		دانشجو	۳	۲	۰.۷	
۴		سید رضی	۳	۲	۰.۷	
۵		فرهنگ	۴	۳	۱.۳	
۶		شریف	۳	۳	۰.۷	
۷		فارغ التحصیلان	۱	۲	۰.۳	
۸		زیباشهر	۱	۲	۰.۳	
۹		هاشمی نژاد	۰	۰	۰	
		میانگین	۲/۵۵	۲	۰/۷	
۱۰	منطقه ۵ شهرداری	حسین آباد	۱۲	۴	۱.۴	۰/۴
۱۱		امیرالمومنین(ع)	۴	۵	۱.۳	
۱۲		ثامن	۱۲	۴	۱.۳	
۱۳		مهرآباد	۲۰	۵	۱.۵	
۱۴		نیزه	۵	۳	۱.۴	
۱۵		مهدی آباد	۳	۵	۱	
۱۶		رضاییه	۷	۴	۱.۴	
۱۷		شهید آوینی	۴	۳	۱.۳	
۱۸		سجادیه	۹	۳	۱.۳	
		میانگین	۸/۴	۴	۱.۳	

منابع

۱. احمدی حکمتی، حسن (۱۳۸۴)، نقش آموزشی مسجد در عصر پیامبر (ص)، کتاب کارکرد مساجد، تهران، نشر رسانش.
۲. امینی، رقیه و منتظرالقائم، اصغر (۱۳۸۷)، ارزیابی عملکرد مسجد در قرون نخستین اسلامی، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان.
۳. بابانیا، محمد باقر، (۱۳۷۷)، «مقاله، در سایه سار مساجد» ماهنامه کوثر، شماره ۲۲
۴. پاکزاد، جهانشاه، (چاپ اول ۱۳۸۶)، مقالاتی در باب مفاهیم معماری و طراحی شهری، نشر ثمین: تهران
۵. پروچازکا، امجد بهویل، (۱۳۷۳)، «معماری مساجد جهان»، سلطان زاده، حسین، امیرکبیر: تهران
۶. پروند، شادان، تولایی، نوین، (۱۳۸۴)، «آشنایی با ویژگیهای فضایی- مکانی مسجد در ایران: آموخته های از نمونه های ماندگار»
۷. پورجعفر، محمد رضا (۱۳۷۸)، نقش و جایگاه مسجد در برنامه ریزی و طراحی محله های شهرهای اسلامی، جلد دوم، تهران، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، انتشارات دانشگاه هنر.
۸. حبیبی، محسن و اهری، زهرا (۱۳۷۸)، معماری شهری در مکتب اصفهان دستور زبان و واژگان، جلد دوم، تهران، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، انتشارات دانشگاه هنر.
۹. حشمتی، محمدرضا، پروانه، علی، (۱۳۸۳)، «تجدید حیات مساجد ایران»، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی: تهران
۱۰. حقیقت نائینی، غلام رضا (۱۳۷۸)، نقش متقابل مسجد و شهر از دیدگاه شهرسازی (مطالعه موردی بافت کهن شهر نائین)، جلد دوم، تهران، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، انتشارات دانشگاه هنر.
۱۱. حکیم، بسیم سلیم (۱۳۸۱)، شهرهای عربی - اسلامی: اصول شهرسازی و ساختمانی، ترجمه محمد حسین ملک احمدی و عارف اقوامی مقدم، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۲. خیرآبادی، مسعود (۱۳۷۶). شهرهای ایران، ترجمه حسین حاتمی نژاد و عزت الله مافی، مشهد، نشر نیکا.
۱۳. ریمون، آندره، (۱۳۷۰)، شهرهای بزرگ عربی اسلامی، سلطان زاده، حسین، انتشارات آگاه: تهران
۱۴. رهنما، محمدرحیم، (۱۳۸۷) جزوه درسی مقطع کارشناسی ارشد مدیریت شهری، دانشگاه فردوسی مشهد
۱۵. زیاری، کرامت الله، (۱۳۸۱)، برنامه ریزی کاربری اراضی شهری، دانشگاه یزد
۱۶. سالنامه آماری شهر مشهد (۱۳۹۱)، شهرداری مشهد، معاونت توسعه و پژوهش
۱۷. سلطان زاده، حسین (۱۳۶۲)، روند شکل گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران، انتشارات آگاه، چ اول.
۱۸. سلطان زاده، حسین (۱۳۶۷)، مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران، تهران، امیر کبیر، چ دوم.
۱۹. شاهنوشی، ناصر و همکاران، طرح پژوهشی با عنوان: تعیین سطح توسعه یافتگی نواحی شهر مشهد، (۱۳۸۶)، مرکز پژوهش های شورای اسلامی شهر مشهد

۲۰. شیعه، اسماعیل، (۱۳۸۴)، مقدمه ای بر مبانی برنامه ریزی شهری، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران : تهران
۲۱. ضرابی، اصغر و غلامی بيمرغ، یونس و حاج بنده افوسی، مسعود (۱۳۸۷)، بررسی تاریخی از ساختار کالبدی شهرهای اسلامی با تاکید بر ایران، مجموعه مقالات نخستین همایش آرمان شهر اسلامی، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان، چ اول
۲۲. فکوهی، ناصر (۱۳۸۵)، انسان شناسی شهری، تهران، نشر نی، چاپ سوم.
۲۳. کونثو، پائولو (۱۳۸۴)، تاریخ شهرسازی جهان اسلام، ترجمه سعید تیز قلم زنوزی، تهران، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۴. کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۵)، نظری اجمالی به شهر نشینی و شهرسازی در ایران، تهران، ارشاد اسلامی.
۲۵. مافی، عزت الله، (۱۳۷۹)، «طرح پژوهشی تحلیل توزیع فضایی مساجد در شهر مشهد»
۲۶. مشهدیزاده دهاقانی، ناصر (۱۳۸۳)، تهران، دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ پنجم.
۲۷. معاونت امور اجتماعی شهرداری تهران (۱۳۸۴)، ماهیت کارکردی و کالبدی مسجد و مشکلات موجود، کتاب کارکرد مساجد، تهران، نشر رسانش.
۲۸. معین، محمد، (۱۳۷۶)، «ج ۱۱ فرهنگ فارسی»، انتشارات امیرکبیر: تهران
۲۹. نظریان، اصغر (۱۳۷۴)، جغرافیای شهری ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور.